

POČECI SLUŽBENE UPOTREBE BOSANSKOG JEZIKA

Sažetak: U radu se problematizira pitanje u vezi s počecima službene upotrebe zvaničnog jezika u osmanskoj Bosni u drugoj polovini 19. st., na osnovu čega se, slijedom naučnih podataka i historiografskih izvora, pomjera težište s tzv. Kallayeve jezičke politike i reformi školskog sistema austrougarskog perioda na raniji period osmanske uprave Bosnom u kontekstu tanzimatskih reformi. Time se pažnja skreće s okoštalih stavova o političkoj inferiornosti bosanskog jezika u austrougarskom periodu te se zaključuje da je austrougarska vlast nastavila s provođenjem sistemskih reformi jezičke politike što je prethodila odranije.

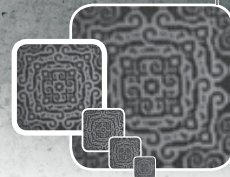
Ključne riječi: bosanski jezik, Bosanski vilajet, Bosna i Hercegovina, tanzimatske reforme, časopisi, obrazovanje, salname.

Uvod

Problematika službenog uvođenja standardnog jezika¹ na području Bosanskog vilajeta i kasnije Bosne i Hercegovine zanimljiva je iz više razloga a ponajviše zbog toga što je ovoj problematici tek sporadično posvećena odgovarajuća naučna pažnja. U slavističkoj literaturi, po-

¹ Terminološka vrijednost sintagme "službena upotreba standardnog jezika" na južnoslavenskim prostorima veže se za modernizaciju državnog uređenja u evropskom kulturnom kontekstu, tehnološkog progressa i procesa modernizacije, odnoseći se uglavnom na 19. st. i vrijeme uvođenja državnih zakonodavno-pravnih normi koje reguliraju i pitanje upotrebe određenog jezičkog idioma, što podrazumijeva i pitanje upotrebe pisama i svojevrsnog jezičkog standarda.

gotovo u serbokroatističkoj iz posljednjeg kvartala 20. st., težište socio-lingvističkih i kulturalno-historijskih istraživanja spomenute teme iz 19. st. uglavnom je bilo vezano za period sredine tog stoljeća, kada se u fokusu zanimanja za razvoj procesa stvaranja službenih jezika na srednjojužnoslavenskom prostoru apostrofira Bečki književni dogovor iz 1850. godine, kada su učešće u njemu uzeli tadašnji najvažniji kulturni i naučni radnici iz srpske, hrvatske i slovenske etničke grupacije. Taj društveno-politički dogovor, nastao u Beču, zasigurno jeste važan za srpsku i hrvatsku kulturu, jezik i književnost, ali je on prenaplašen kada je u pitanju pozicioniranje Bosne i Hercegovine u tom kontekstu, posebno kada se ima u vidu njezino društveno uređenje prije ulaska u sastav Austro-Ugarske monarhije. Zapravo, austro-ugarska Bosna i Hercegovina u društveno-političkom i geografskom smislu naslijedila je djelimično Bosanski vilajet u okvirima Osman-ske carevine, pri čemu je ona defakto bila izvan direktnog utjecaja Bečkog književnog dogovora – budući da je to podrazumijevalo prekodržavne utjecaje, što se donekle i moglo očekivati, ali ne svakako institucionalno u okvirima jednog državnog uređenja. Međutim, ta činjenica nije imala svoje suštinske težine u kontekstu problematike utjecaja Bečkog dogovora na tadašnju bosansku jezičku realnost, pa je sasvim opravdano pitanje kako je moguće govoriti o tome da se na centralnom prostoru južnoslavenske štokavske jezičke zajednice jedan takav prostor najdirektnije uključi u procese implementacije načela standardnog jezika, čija je matrica dogovorena u Beču, a vrlo konkretno realizirana u Bosni. Pri tome, nije dovoljan argument da je bosanskohercegovački dijalekatski kompleks bio u znatnoj mjeri niveliran – što na izvjestan način čak nije ni tačno, posebno u 19. st. Od presudne važnosti za ovaj fenomen, po svemu sudeći, bilo je pitanje utjecaja i nivoa razvijenosti novoštokavske folklorne koine (Brozović 1970: 104–105), koja je najdirektnije sudjelovala u procesima vrlo intenzivne pripreme za standardni jezik – s tom napomenom da se ovakvo tumačenje ne može puko pojednostavljeno shvatiti kao gotov rezultat. Imajući u vidu činjenicu da je centralni srednjojužnosla-venski kompleks upravo pozicioniran na području današnje Bosne i Hercegovine, iz toga proizlazi očekivan rezultat djelovanja prema

procesima prihvatanja standarda u toj državi, gdje se ne smije zanemariti niti višestoljetna književnojezička tradicija, koja je sve vrijeme u Bosni bila u najdirektnijoj vezi s organskim idiomom. Zapravo, može se reći da se radi o višestoljetnoj nataloženoj književnojezičkoj i govornoj tradiciji koja je u jednom trenutku bila spremna preuzeti na sebe obavezu višeg ranga neorganskog idioma na kojem će se zasnovati standard, ne ulazeći u to koje su sve prepreke i nepovoljnosti bile u takvoj jezičkoj koncepciji, kako je razumijeva i objašnjava i sam Brozović (1970).

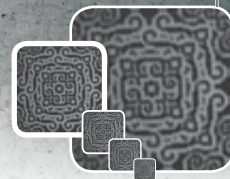
Rad, ideje, djelovanje i ukupan angažman Vuka S. Karadžića iz tog perioda u srbistici su zauzeli centralni značaj za srpsku kulturu, jezik i književnost u 19. st., što će se i u nauci najznačajnije reflektirati u južnoslavenskim prilikama 20. st.² U 20. st. u lingvističkoj misli o historiji hrvatskog standardnog jezika, pored ideja Ilirskog pokreta, također je značajna pažnja poklanjana Bečkom dogovoru i utjecaju ideja Vuka Karadžića, posebno kod hrvatskih vukovaca s početka 20. st., ali će se u razvoju hrvatske lingvističke misli tokom tog stoljeća stvarati svojevrsni otklon od vukovskih ideja te će se stvarati sve značajnija klima za pozicioniranje hrvatskog književnog jezika kao historijske činjenice u kontekstu srpsko-hrvatskih jezičkih tema.³ U bh. lingvističkoj misli 20. st., u kontekstu serbokroatističkih istraživanja, pored tema uglavnom vezanih za djelovanje i prihvatanje Vukovih ideja, pitanja istraživanja jezika u 19. st. posebno su apostrofirana u svjetlu tzv. austrougarskih jezičkih reformi (Juzbašić 1973;

² Zbog izrazite naglašenosti i opravdanosti ideje vukovskog u srbistici ovdje se neće posebno navoditi reference iz općenitih bibliografija radova o ovom znamenitom srpskom kulturnom i naučnom radniku. Samo ćemo navesti u novije vrijeme objavljen zbornik radova *Vuk Stefanović Karadžić (1787–1864–2014)*, koji je objavila SANU 2016, a povodom 150 godina od njegove smrti, zbog čega je održana velika naučna konferencija 2014. godine.

³ Izuzimajući period Drugog svjetskog rata u kojem je značajnije došlo do razdvajanja odnosno udaljavanja između hrvatskog i srpskog standarda, vrhunac hrvatskog individualizma u okvirima zajedništva desio se 1967. kroz *Deklaraciju o nazivu i položaju hrvatskoga književnog jezika*, u kojoj su izneseni stavovi da se hrvatskom jeziku mora pružiti ravnopravan položaj i individualan naziv, kao svojevrsna reakcija na provođenje Novosadskog dogovora iz decembra 1954. (up. Moguš 2009).

Okuka 1991a; Kraljačić 1991; Papić 1991; Stančić 1991. i 1991a; Kuna 1991a, Jahić 1990. i dr.), dok je prisutan i jedan manji broj radova i istraživanja vezanih za period prije dolaska austrougarske uprave u Bosnu i Hercegovinu (npr. Kuna 1981; Kuna 1991; Okuka 1991. i dr.). U radovima navedenih istraživača Bosna i Hercegovina uglavnom je predstavljena kao okvir za prihvatanje standardnog jezika, te kao baza Vukove reforme usmjerene prema ujedinjujućim impulsima južnoslavenske jezičke koncepcije. Navedena istraživanja bila su uglavnom fokusirana, a može se reći, i konceptualno prenaplašena u isticanju značaja Vuka Karadžića i njegovih ideja u prihvatanju standardnog jezika, zaboravljajući pri tome nekolike važne činjenice koje su, ukoliko se govori o utjecaju Vukovih ideja u prihvatanju načela standardnog jezika, itekako važne za razumijevanje konteksta i uopće mogućnosti za prihvatanje tih ideja, čime se stvari mogu postaviti na potpuno drugačijoj razini posmatranja odnosa, budući da se zapravo radi o historijskim okolnostima koje su pripremile teren za takav proces. Ono što je važno za isticanje specifičnosti bosanskog jezičkog prostora – kako se on već duži niz stoljeća bio ustabilio u nominalnom i supstancijalnom smislu – jesu sljedeće važne činjenice: pozicija homogene rasprostranjenosti na centralnom prostoru srednjojužnoslavenskog dijasistema⁴; višestoljetna književnojezička tradicija narodne provenijencije na različitim pismima i u različitim žanrovima; formirana predstandardna jezička i književnojezička koine; formalni zakonodavno-pravni okvir, započet u periodu tanzimatskih reformi koje su ustanovile – na tragu praćenja evropskih normi – uvođenje službene upotrebe lokalnog jezika u administraciji i školstvu, nominiran bosanskim imenom, a koji je iniciran u osmanskom periodu uprave Bosanskim vilajetom.

⁴ O tome na izvjestan način piše i Okuka (1991a: 52): “Bosna i Hercegovina zauzima centralni jezički pojas srpskohrvatske jezičke zajednice. U njoj se najvećim dijelom govori ijekavski, manjim dijelom ikavski. Gotovo svi njeni dijalekti su progresivni, novoštokavski. A to znači da su oni, mada ne podjednako, učestvovali u formiranju standardnog jezika. I što je najvažnije, istočnohercegovački dijalekt, koji je poslužio kao obrazac gramatičke strukture za standardni jezik, najvećim dijelom se prostire upravo u Bosni i Hercegovini.”

Pozicija jezika / jezikā u Bosni i Hercegovini u okvirima austrougarske uprave iz domena naučne misli druge polovine 20. st.

Jedno od centralnih pitanja lingvističke i historijske nauke u vezi s jezičkom politikom austrougarske vlasti postaje fenomen tzv. integralnog bosanstva kroz politiku bosanske jezičke unifikacije. U domenu općeprihvaćenih teza koje se i danas ističu u okviru proučavanja obrazovanja u austrougarskom periodu (up. Papić 1972) te problemu nastave na lokalnim jezicima (Kraljačić 1991), ističe se propast Kallayevih jezičkih reformi i njezina kraha na početku 20. st., tačnije 1907, kada Zemaljska vlada donosi odluku o ukidanju bosanskog jezika.⁵ U radovima istraživača kao konstanta uglavnom dominira percipiranje austrougarske jezičke politike koja je insistirala na pokušajima inauguriranja bosanskog jezika kao kohezionog elementa bh. stanovništva – o čemu eksplicitno govori npr. Okuka (1991a: 53):

“Istog dana (tj. 26. 8. 1879) Vlada donosi i odluku o osnivanju gimnazije u Sarajevu, u kojoj nastavni jezik treba da bude bosanski zemaljski jezik. I od tada praktično počinje politika stvaranja tzv. bosanske nacije i bosanskog jezika, koja je dolaskom na vlast Benjamina Kalaja 1883. godine dobila i sve attribute zvaničnih postulata.”

Druga teza, inače usko povezana s narednom, jeste insistiranje na tome da je *Gramatika bosanskog jezika iz 1890.* isključivo politički

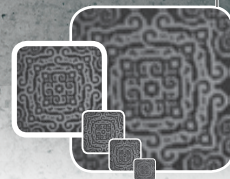
⁵ Na ovome mjestu ne možemo ulaziti detaljno u to šta je podrazumijevalo donošenje ove odluke i šta joj je sve prethodilo na planu političkih i kulturalnih odnosa u austrougarskoj Bosni i Hercegovini, jer je to fenomen o kojem se ponajčešće ispredaju antibosanski egzaltirane priče, pri čemu je poenta u tome da tzv. integralno bosanstvo nestaje a s njime i bosanski jezik. Takva koncepcija i u današnjim bh. društvenim okvirima javlja se kao konstanta političke misli, pri čemu je težište na ukidanju specifičnih etno-nacionalnih odrednica i insistiranje na nadnacionalnom identitetu stanovnika Bosne i Hercegovine, bosanstvu, pri čemu se i pitanje jezika / jezikā sve više forsira i u kontekstu svojevrsnih politizacija, a posebno bosanskog jezika.

čin od koje se distancirao čak i sami autor, o čemu se, između ostalog, npr. eksplicitno izjašnjava Papić (1991: 67–68):

“Druga neprijatna strana ove ponude za Vladu sastojala se u tome što je Vuletić izričito tražio, ako se usvoji rukopis i ako dođe do štampanja njegove gramatike, da se u uvodu kaže da se u gramatici jezik naziva bosanskim prema zahtjevima Vlade. Vuletić, očigledno, kao stručnjak – slavista, a i kao patriota nije priznavao da postoji i poseban bosanski jezik. (...) Stoga je postavio uslov da se naziv jezika motiviše intencijama režima ili da se na udžbeniku ne objavljuje njegovo ime kao autora.”

Zatim je zastupljena i treća teza, koja se zasniva na tome da se ideja bosanskog kao službenog jezika Bosne i Hercegovine prvi put počinje realizirati i sprovoditi u vrijeme austrougarske uprave – kada se generalno govori o eventualnom prihvatanju imena bosanskog jezika iz tog perioda.

Posmatrajući navedene teze sa svojevrsne historijske distance, mora se zaključiti da su isforsirane i prenaplašene. U radovima, naprotiv, nije bilo pozitivno zapaženo faktičko stanje koje austrougarska vlast zatječe dolaskom u Bosnu i Hercegovinu, pa tako i pitanje jezičke politike, procesa ozvaničenja i imenovanja jezika, koji su se makar dvadeset godina prije dolaska Monarhije bili počeli kretati ka pružanju institucionalne podrške bosanskom jeziku. Nije primijećeno sasvim logično objašnjenje da je austrougarska vlast nastavila s reformama u svim sferama života Bosne i Hercegovine – što je bio i njezin eksplicitan cilj pri stavljanju političkog patronata nad ovom državom: da intenzivnije sprovodi procese evropeizacije, a na tom putu i pitanje jezika i njegova nominacija bila je logičan slijed već postojećeg, naslijeđenog stanja. Druga teza u novije vrijeme potpuno je revidirana, zahvaljujući prije svega predanom istraživanju arhivske građe prema kojoj Franjo Vuletić niti insistira na brisanju njegova imena s korica *Gramatike*, niti zahtijeva da se u njezinu uvodu naglasi da je ime je-

zika Vladin zahtjev (up. Šator 2004: 110). Šator je dokumentirano i činjenično obrazložio da i ostali dotadašnji udžbenici nisu imali potpisana imena autora, te se pita zašto je to baš čudno kad je u pitanju ovaj udžbenik, implicitno govoreći i o stanovitim političkim protežiranjima određenih ideja u naučnom diskursu koji je bio negativno nastrojen prema ovoj *Gramatici*. Osim toga, Muhamed Šator (2004: 109) uvrstio je i faksimil naslovne stranice *Gramatike bosanskoga jezika* na kojem se vidi recenzirani tekst Davorina Nemanića, koji je doradio čitav niz pitanja i postavki koje je dao Vuletić, te se upravo na toj stranici vidi da je Nemanić prekrizio i tako izbacio ime autora *Slovnice*, kako je udžbenik najprije bio naslovljen. Vrlo značajnu funkciju u konačnoj valorizaciji *Gramatike* dao je vrlo umješni novinar Davorin Nemanić, za koga npr. spomenuti autor Muhamed Šator (2003: 3–5) smatra da je gotovo bio koautor navedenog priručnika upravo ne samo zbog broja redaktorskih intervencija koje je sproveo u udžbeniku nego i zbog utjecaja na njegovu samu koncepciju.

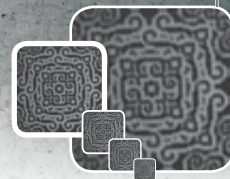
Dakle, mnogo je naučne energije utrošeno u negiranje uloge Vuletićeve gramatike, a posebno njezina imena, i nažalost sve okolnosti koje na bilo koji način nisu odgovarale artikuliranju zahtjeva tadašnjih zvaničnih naučnih stavova o jezičkoj politici u austrougarskom periodu dovođene su u pitanje, kakav je npr. i tzv. problem V. Jagića, koji će se pozitivno izjasniti o bosanskom jeziku i koji će kasnije s Rešetarom sastaviti Anketu o govoru prostoga naroda iz 1897, vezano za potrebe održavanja Svjetskog filološko-etnografskog kongresa, zbog čega će se njegovo neodržavanje dovoditi u vezu s krajem političke koncepcije koju je zastupao Kallay (up. npr. Papić 1991: 74), ili će se npr. tek olahko zaobići uloga D. Nemanića u konačnom oblikovanju *Gramatike*.

Treća teza naučno je neodrživa i mora se, zahvaljujući novim istraživanjima i prvorazrednoj historiografskoj građi, koja pokazuje zvaničnu upotrebu pravopisa i jezika iz vremena tanzimatskih reformi, uzeti u obzir i jasno revidirati kao historijska činjenica, što će se na izvjestan način u nastavku posebno elaborirati.

Još jedan značajan fenomen vezan za jezičko pitanje austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini jeste problem službene upotrebe pisma, koji će se posmatrati u kontekstu preferiranja jednog ili drugog pisma – latinice ili ćirilice, pri čemu se arebica najčešće zaboravljala u takvim istraživanjima, iako je u jednom vremenu austrougarske uprave imala punopravan status s drugim dvama pismima, o čemu vrlo informativno obavještava Hanka Vajzović (2003: 15–19), dok su drugi smatrali da je ovo pismo prije svega bilo vezano “za neoficijelnu domenu (muslimansko konfesionalno školstvo, vjerske i druge časopise i listove, privatnu korespondenciju)” (Stančić 1991b: 122–123). Pored toga, vrlo važno pitanje bilo je i u vezi s pravopisom, konkretnije problemom fonetskog i etimološkog pisanja, gdje će na kraju pobjedu odnijeti fonetski pravopis, upravo onako kako je on to bio zastupljen u vremenu prije dolaska Austro-Ugarske monarhije u Bosnu i Hercegovinu, da bi se kao ključna godina vezana za reformu pravopisa iz tog perioda uzela 1912, kada je usvojen revidirani pravopis u 30 tačaka (up. Papić 1991: 80–82), nakon čega je 1914. bila ukinuta ćirilica u službenoj upotrebi u Bosni i Hercegovini (Okuka 1991a: 58), osim u vjerskim pravoslavnim institucijama (Papić 1991: 83), što je vjerovatno inicirano političkim motivima nakon atentata na Franza Ferdinanda i izbijanja Prvog svjetskog rata.

Takvim odnosom dijela naučne javnosti, implicitno i gotovo sadomazohistički, zatvarana su vrata dugoj historijskoj upotrebi imena bosanskog jezika, iako se sve može ireverzibilnom metodom odmotavanja klupka historijskih čvorova odmotati do početaka pismenosti na ovome jeziku, kada se počinju formirati zameci narodnih slavenskih jezika, pa tako i bosanskog. Naravno, ovdje se ne može govoriti o svim tim procesima, ali se može govoriti o pomjeranju granice službene upotrebe jezika na prostorima današnje Bosne i Hercegovine i historijskog terena Bosanskog vilajeta.

Kao što je općepoznato, 19. st. bilo je ključni period za razvijanje i stasavanje nacionalnih prilika za južnoslavenske narode te stoga nije potrebno posebno govoriti o procesima koji su zahvatili srpski i

hrvatski nacionalni korpus, kako u Bosni i Hercegovini, tako posebno izvan ove zemlje, tj. u maticama. Važno pitanje nauke u tome kontekstu upravo jeste i problem tanzimatskih reformi – postupaka koji su bili na tragu proevropski usmjerenih radnji na svim planovima modernizacije osmanskog društva, pa tako i ondašnjeg bosanskog, a koje su trebale donijeti napredak na svim poljima društvenog života Bosanskog vilajeta, između ostalog i na planu obrazovanja i uvođenja službene upotrebe matičnog nacionalnog jezika zemlje odnosno regije u okvirima početaka provođenja spomenutih reformskih procesa u Osmanskom carstvu.

Naime, u naučnoj literaturi olahko se prelazilo, u najmanju ruku, preko indikativnog fenomena nominacije jezika u osmanskoj administraciji i osmanskim izvorima iz perioda tanzimatskih reformi i ranije,⁶ mada se i znatno ranije pojavljuju izvori koji potvrđuju zvaničan odnos prema domicilnom jeziku pokrajina Osmanskog carstva. On je u većini slučajeva osmanskoturske provenijencije podrazumijevao nominaciju *Boşnakça* (Solak 2014: 81), ili *Bosnak lisanınca* (Solak 2014: 73), ili *Lisân-ı Bosnevi* (Solak 2014: 63), ili kod Evlije Čelebije *Bosna lisânu* (Solak 2014: 36), te *Bosna dili* kod beogradskog dragomana Osmana sina Abdurahmana (Kadrić 2010), odnosno *Boşnak lisanında* kod Ibrahima Berbića (Kadrić 1999: 155), ali se javlja i arapski naziv *Bosnevi* u rječnicima bosansko-turske provenijencije (Solak 2014: 35), te kod Muhameda Hevaije Uskufije *Bosna dilince* (Solak 2014: 39), odnosno kod Hevaije *Bosnaca* (Solak 2014: 38), kao i kod Bašeskije u istom obliku *Bosnaca* (Filan 2014: 283), ili pak *Lugat bosnevi* kod Omera Hume (2010: 9), te izraz *Lisani-Bosnawi* u Bergivijinu ilmihalu (Kasumović 1991: 23), kao i u mevludu Saliha Gaševića, ili narodni naziv *bosanski* mahom kod samih domicilnih autora koji u različitim sferama upotrebe narodnog jezika, ukoliko je to podrazumijevalo potrebu da se navede ime lokalnog jezika, nazivaju taj jezik bosanskim imenom.

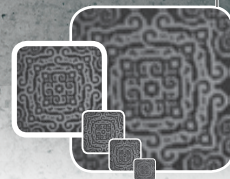
⁶ U novije vrijeme zapažena je naučna studija i o ovome fenomenu: *Rasprave o jeziku u Bosni i Hercegovini (1850–1914)*. Sociolingvistički pristup Edine Solak (2014).

Tanzimatske reforme i njihova refleksija na jezičku politiku u Bosni

Ono što je u dosadašnjoj nauci uglavnom prešućivano, što je bilo nepoznanica, ili zbog toga što nisu bili poznati vrlo važni prvorazredni osmanskoturski i osmanskobosanski spomenici, ili zbog toga što se preko tih izvora nekada i bez dovoljne naučne akribije prelazilo, ili zbog toga što nije poklanjana adekvatna naučna pažnja – bilo je pitanje početaka prihvatanja domaćeg jezika na administrativnom području Bosanskog vilajeta, u čijem su se sastavu nalazili današnja Bosna i Hercegovina, dijelovi današnje Crne Gore i Srbije – Sandžaka, a u okvirima Osmanske carevine sredinom 19. st. Kasnije će se slijedom društveno-političkih prilika to stanje značajno reflektirati u sferi jezičke politike u okvirima austrougarske uprave, iako je taj fenomen ostao izvan fokusa u kontekstu posmatranja austrougarskih jezičkih tema – premda o tome na izvjestan način iz svoje vizure govore Papić (1978: 72–79), te uzgredno kao konstatacija Stančić (1991a: 105), osvrćući se na raniju literaturu “turskog” perioda, budući da je ona “imala nominativnu funkciju u signifikaciji hrvatskosrpskog jezika i funkciju eskplikativnog ekvivalenta za uobičajeni naziv – bosanski jezik”. Posrijedi je proces koji je dominantno obilježio sami kraj osmanske uprave u najzapadnijoj pokrajini ovog carstva – tanzimatskim reformama, koje će, između ostalog, imati važnu ulogu u pozicioniranju bosanskog kao službenog jezika Bosanskog vilajeta.

Dakle, od 1851. godine u Bosni započinju procesi tanzimatskih reformi (up. Čurić 1983), koji će se na najneposredniji način, pored čitava niza započetih reformi na svim planovima društvenog života, početi reflektirati i na problem jezika i prava lokalne uprave na korištenje vlastitim jezikom u službene svrhe,⁷ kao što je u ondašnjem

⁷ Ovdje se ne uključuje upotreba domaćeg jezika u korespondenciji među predstavnicima lokalnih vlasti u saobraćanju s drugim predstavnicima u svrhu artikuliranja stavova okvirnih državnih tvorevina, kakav je npr. slučaj s tzv. krajišničkim pismima kod kojih je npr. ustanovljeno postojanje jezičkih i pisarskih kancelarija (up. Nakaš 2010: 79–148), koje ilustriraju i određeni stepen političke slobode u ostvarivanju komunikacije

obrazovanju, medijima i dr. aktivnostima. Ono što treba posebno istaći jeste pripremanje uvjeta za institucionalno pozicioniranje službenoga – bosanskog jezika – u Bosanskom vilajetu, pošto se ubrzo i nakon deklarativno naložene direktive kroz zvanična službena tijela pokrajine objavljuje vilajetska nizamnama, u čijem su dodatku upisana tri člana, od kojih se prvi odnosio na obrazovanje (Solak 2014: 61), a u čijoj je ingerenciji bilo i pitanje upotrebe lokalnog jezika i pripremanja terena za stručno jačanje i školovanje studenata za te svrhe. Tako je odlučeno da se obrazuje Direkcija za opću prosvjetu, a na čelu tog tijela u Sarajevu bio je Mehmed Emin-ef. Šehović, koji je direktno sudjelovao u donošenju odluka o dodatnim uredbama u bosanskoj vilajetskoj nizamnama 1864. godine (Solak 2013: 26). Ovaj, porijeklom Novopazarac, tadašnji učitelj u sarajevskoj ruždiji, za historiju bosanskog jezika bit će značajan po tome što će u časopisu *Bosna* 1866. godine objaviti pjesmu u kojoj se na izvjestan način slavi proces tanzimatskih reformi, napisanu u skladu s reformiranom fonetskom ćirilicom – upravo onom koja će u vrijeme austrougarske uprave jedno vrijeme biti kamen spoticanja u preferiranju koncepcije pravopisa:

“Sjenka Cara po Bosni se pruža / Novog goda procveta joj
ruža / Miris pruža biser-redke niže / Eto, Bosno, tebi sunca
bliže!” (cit. prema Kodrić 2015: 61)

Pišući o značaju pjesme sa stanovišta prodora proevropski usmjerenih kulturnih, obrazovnih i društvenih strujanja među Bošnjacima tog doba, a na tragu započetih reformi u Osmanskom carstvu, Sanjin Kodrić (2015: 59–60) posebno ističe nekolike izuzetno važne činjenice vezane za autora i njegovu pjesmu:

“Riječ je dakle o pripadniku uleme – muslimanske inteligencije u Bosni, ali i ‘evropejcu’, ‘naprednjaku’ ovog vre-

na mikroplanu, ali i kulturno-jezičke autonomije. U tom smislu, razumljivo je da od srednjovjekovlja nikad nije prekidan kontinuitet zvanične korespondencije među zvaničnicima odnosno predstavnicima državno-političkih subjekata.

mena, karakterističnom proevropskom osmanskome intelektualcu druge polovine 19. st., koji je nužno morao znati i zapadno-evropska znanja i nazore, odnosno morao je poznavati i pisano – književno stvaranje na zapadnoj pismenosti, pa je kao takav nesumnjivo bio u stanju napisati i pjesmu kakva je pjesma Pozdrav na bosanskom jeziku i Vukovoj ćirilici. Na ovakvo što (...) ukazuje jedna druga, u ovom kontekstu još važnija, unutarknjiževna činjenica – naime, to da u poređenju s turskom ‘verzijom’, bosanska ‘verzija’ pjesme nije samo tek puki prijevod svoje ‘inačice’, pa čak nije ni njezin slobodniji prepjev, već bitno drukčiji, po mnogo čemu samostalan tekst, koji vidljivo korespondira s drugačijim, neturskim jezičkim, ali i književno-kulturalnim sistemom.”

Na tom tragu, pojava pjesme nije samo značajna za književnohistorijska tumačenja i problem razumijevanja kulturalnog razvoja osmanske Bosne – ta činjenica od velike je važnosti i za fenomen početaka uvođenja bosanskog jezika u zvanični prostor Bosanskog vilajeta i to direktno kroz zvanične organe ovog državnog tijela – a to je u ovom slučaju njegovo glasilo: časopis *Bosna*, za koji se u broju od 16/28. maja 1866. navodi da ovaj časopis izlazi na bosanskom i turskom jeziku (Solak 2014: 80).

Na tragu fenomena upotrebe službenog jezika u zvaničnom glasilu Bosanskog vilajeta *Bosna*, treba posebno istaći proučavanje osnovnih jezičkih crta časopisa iz osmanskog perioda, za koje Herta Kuna (1991: 45) uočava da časopisi koji izlaze u osmanskoj Bosni (*Bosanski prijatelj*, *Bosanski vjestnik*, *Sarajevski cvjetnik*, *Bosna* i *Neretva*) pokazuju visok stepen standardnojezičke ujednačenosti u tzv. prvoj fazi standardizacije, izuzimajući pri tome samo neka izdanja Jukićeva *Bosanskog prijatelja*, koji su se uređivali u Zagrebu. Ako se postavi pitanje zašto je to bilo tako, odgovor se može naći ne u činjenici da je u Bosni započet proces prihvatanja Vukove reforme u supstancijalnom smislu, već zbog toga što:

“U Bosni nije bilo nikakve borbe i suprotstavljanja narodnog idioma nekakvom crkvenoslavenskom idiomu, a čak je i crkvena hijerarhija bila vezana za Carigrad, pa u državnim tijelima Bosanskog vilajeta nije bilo nikakve potrebe da se slijedi nekakva Vukova hipotetička težnja ka standardizaciji na novim osnovama. Poznavaoci historije Bosanskog vilajeta ne poznaju takvu vrstu ‘sukoba’. Autori su se u općoj komunikaciji naprosto služili narodnim idiomom, o čemu svjedoči jezik službenih glasila ali i tekstovi alhamijado pjesama na narodnom jeziku, uključujući i prijevodnu literaturu namijenjenu širim slojevima stanovništva. Dakle, princip upotrebe narodnog govora u Bosni u pisanim tekstovima, analizirajući pisane alhamijado tekstove narodnih pjesama, znatno je stariji od Vuka, a upotreba narodnog govora nije imala opoziciju u hipotetički postojećim crkvenim krugovima.” (Kadrić – Kaladžija 2014: 73)

Na tom tragu govori i Šator (2004: 57), objašnjavajući sa svoje strane gledišta tu pojavu:

“Vukove ideje u Bosni i Hercegovini su prihvaćene kao nešto što je proisteklo iz domaće tradicije. Književni, odnosno standardni jezik se brzo i lahko prihvatio, jer nije bilo razloga za otpor Vukovim idejama koje su preferirale jezik kojim je najveći broj ljudi govorio u Bosni i Hercegovini. Naravno, usvajanjem osnovnog domaćeg idioma za temelj standardnog jezika nije izvršen u potpunosti taj proces nego je tek započet, što će austrougarske okupatorske vlasti nastaviti provođenjem jezičke politike u duhu evropskih težnji toga vremena.”

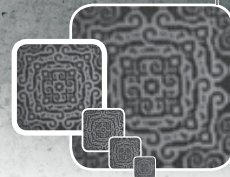
Dolazak štamparije zemunskoga Nijemca Ignjata Soprona u Bosnu 1866. i otvaranje Vilajetske štamparije u Sarajevu, na tragu fermana o Ustavnom zakonu za Vilajet bosanski iz 1865. godine (Kuna 1981: 27), u naučnoj literaturi (npr. Šator 2004: 45; 95) označen je kao

početak jezičke standardizacije s obzirom na reperkusije koje je ostavila na kasnije reforme kao i zbog samog jezika i norme kojom su pisani tadašnji časopisi.⁸ Ono što je posebno zanimljivo u vezi s časopisima iz osmanskog perioda, izuzimajući već donekle dobro poznate činjenice o dvama vladinim zvaničnim časopisima: *Bosni i Neretvi*, te časopisima koji reprezentiraju svojevrsnu nacionalnu trinomiju: *Bosanskom prijatelju* Ivana Frane Jukića, *Bosanskom vjestniku*, koji uređuje Miloš Mandić, poznat i kao Miloš Novinar (Kuna 1981: 29), te *Sarajevskom cvjetniku* Mehmeda Šakira (Šaćira) Kurtćehajića, Kuna (1981: 29) zapaža jednu veoma zanimljivu sadržajnu i jezičku crtu Kurtćehajićeve časopisa. Naime, *Sarajevski cvjetnik*

“ima za ondašnje prilike iznenađujući broj raznovrsnih saradnika, prema čijim je tekstovima urednik zauzimao vrlo tolerantan stav u pogledu jezika, ne mijenjajući im jezik ni u osnovnim crtama ni u pojedinostima, izuzimajući jezik saradnika Muslimana, koji je usklađivao s redakcijskom normom. Na taj način SC (Sarajevski cvjetnik, napomena A. K.) u dobroj mjeri ilustrira i realizaciju standardnog jezika kod pripadnika raznih nacija, a ujedno i jezik raznih slojeva društva, zbog čega jače u njega probijaju i neke dijalekatske osobitosti.”

Upravo je Vilajetska štamparija bila posebno važna u artikuliranju jezičkih zahtjeva, s obzirom na činjenicu da je prihvaćeno stajalište većine relevantnih istraživača jezika iz tog perioda, da se kao početna godina upotrebe standardnog jezika može uzeti upravo 1866, kada je otvorena Vilajetska štamparija. Ono što treba posebno istaći i što u naučnoj literaturi nije do danas sistemski istraživano – izuzimajući pojedinačna istraživanja – jeste pitanje jezičkog izraza ostalih štam-

⁸ Osoba koja je provela ključne reforme i dovela, između ostalog, i štampariju, bio je Topal Osman-paša: “posebno interesantna ličnost za ovaj period u istoriji Bosne pod turskom okupacijom. On je zaslužan za gradnju puteva i željezničke pruge, za razvoj poštansko-telegrafskog saobraćaja, za izgradnju bolnice, za osnivanje prve stručne i više škole, biblioteke, čitaonice, i, što je za nas najviše zanimljivo, prve štamparije” (Hadžimejlić 1981: 252).

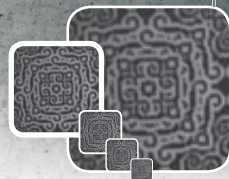

panih izdanja Vilajetske štamparije, a što bi moglo dati ili jednu novu sliku jezičkog stanja, ili pak biti u funkciji još temeljitijeg poznavanja prihvaćenih načela o ujednačenosti jezičkog izraza u časopisima koje izdaje Štamparija, a što je vjerovatnije za očekivanje, budući da se u nekim istraživanjima to pitanje i ovlašno dotiče, budući da se uočava “velika ujednačenost jezika u tim izdanjima”(Solak 2014: 89). Riječ je, naime, o 13 različitih izdanja službene vilajetske administracije, koja obuhvaćaju različite zakone, pisma, naputke, carske proglose, udžbenike, te osam izdanja određenih skupina stanovništva – historije, vjerske udžbenike, narodne pjesme, bukvar, kalendare (Solak 2014: 85–89).

Uzimajući u obzir već navedenu konstataciju Herte Kune (1991: 45), ali i generalno monografiju koja govori o jezičkom izrazu časopisa u osmanskoturkom dobu (Kuna 1981), o ujednačenosti jezičkog izraza časopisa iz tog perioda, treba istaći da je proces jezičke standardizacije u Bosni započet prije austrougarske uprave i da je sami bosanski jezik imao značajnu podršku ondašnjih vlasti. Pored toga, podrška standardiziranju jezika nije išla samo kroz dovođenje i otvaranje Vilajetske štamparije i zvaničnih glasila koja su štampana službenim bosanskim jezikom – ona je pripremana i dugoročno planirana kroz angažman stručnih kadrova koji su trebali biti važna karika u reformi obrazovanja, u kojoj je pitanje službene upotrebe lokalnog, bosanskog jezika, bilo važno istaknuto. Na tom tragu, u sklopu sprovođenja reformi u oblasti obrazovanja, a napose definiranja svojevršne jezičke politike u obrazovanju, s grupom studenata, u Istanbul je poslan na školovanje i Ibrahim Berbić, koji će se poslije toga baviti problemom unapređenja metodike nastave bosanskog jezika (Solak 2014: 61). On će znatno kasnije, tačnije 1886. godine, nakon što je Bosna ušla u sastav Austro-Ugarske, iako su njegovo školovanje i praktična stručna obaveza na planu jezičkih reformi započeti u vrijeme tanzimata, napisati svojevršno arebičko pravopisno djelo *Bosanska elifnica sa starom i novom jazijom*,⁹ u kojoj će pokušati definirati

⁹ U literaturi je poznato postojanje i rukopisne i štampane verzije ovog djela. O tome više u: Bičević 2016.

načela arebičkog bosanskog pravopisa, o čemu nas obavještava i Nametak (1982: 177), pozivajući se na predgovor ovog djela na turskom jeziku u kojem Berbić govori o tome šta ga je nagnalo da pokuša reformirati bosansku arebicu. U navedenom djelu bit će sadržano ono što se u tadašnjoj literaturi najčešće moglo očekivati s obzirom na vrijeme prenatlašenih prosvjetiteljskih ideja vezanih za vjerski život, moralna načela i “zdravonauci”, kako je sam imenuje Berbić. U rukopisnoj verziji Berbićeve *Elifnice* (str. 31), iz čega se može vidjeti nakana autora da se njegovo djelo štampa, navedeno je i sljedeće (u transliteraciji): “Ja molim Medžlime’arif i svijem zaklinjem da ovu moju *Elifnicu* štampat blago izvole nebili od bosanske uleme kogod pobrinuo se da koji dinski kitab ovom jazijom prevede...” (cit. prema Bičević 2016: 98). Autorova intencija u vezi s ovim djelom bila je praktična i prosvjetiteljska, kako na planu poduke jezika i pisma, tako i na vjerskom planu: “Svaki muhemedanac u Bosni nuždan je da ovom jazijom svoj vjerozakon (Ilmi hal) na bosanski jezik zaimadne” (Nametak 1982: 180). Prema tome, praktična strana primjene bosanskog jezika u obrazovnom sistemu osmanske Bosne vidljiva je i u djelatnosti Ibrahima Berbića, iza kojeg će, istina zakašnjelo s obzirom na intencije i vrijeme reformi u Osmanskom carstvu, ostati iz 1893. dvojezična gramatika *Boşnakca turkce muallimi / Bosanski turski učitelj*, koja je očito bila planirana da u sklopu reformi ponudi mogućnost učenja stranog jezika, tj. “pisana je u formi udžbenika za dva jezika, za turski i za bosanski” (Kadrić 1999: 155). U vrijeme kada se Berbić upućuje u stručne poslove pripreme terena za uvođenje reformirane bosanske arebice i priručnika kojima bi se potpomoglo provođenje jezičkih reformi u Bosanskom vilajetu, godine 1865. Mostarac Omer Humo – pretpostavlja se – završio je svoje djelo *Sehletul-vusul (Lahkoća dostignuća)*, koje je po namjeni slično Berbićevoj *Elifnici* – kako po pravopisnoj arebičkoj problematici, tako i prema načelima vjerskog naučavanja tog doba. Humo je značajan i zbog svoje praktične opredijeljenosti i nuđenju konkretnih rješenja u uvođenju bosanskog jezika u službenu upotrebu u školskom sistemu. U štampanom primjerku *Sehletul-vusula* iz 1875. on će uvrstiti i pjesmu “Stihove zahvale na bosanskom jeziku”, u kojoj će eksplicitno

prosvjetiteljski iskazati svoju odlučnost za uvođenje narodnog jezika u školski sistem na arapskom pismu, budući da su njegovo djelo a i njegov stručni angažman uopće bili aktivno usmjereni ka službenom uvođenju bosanskog jezika (up. Humo 2010: 6–12).

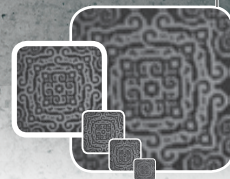
U to doba, na tragu sprovođenja reformi u oblasti obrazovanja – kako je već navedeno – godine 1866. formirana je Komisija za pitanje reformi u obrazovanju, a kasnije Posebna komisija za dopunske poslove u obrazovanju i na kraju Vilajetska komisija za obrazovanje, koja će raditi od 1874. do 1878. Naime, još od 1824. obrazovanje je započinjalo u sibjan-mektebima, da bi nakon reformi 1850. započeto otvaranje ruždija, koje su imale rang škole drugog stepena, a od 1867. u njima su se školovala i nemuslimanska djeca; tim školama pridodato je bilo još nekoliko predmeta: mjesni jezik, opća historija, osmanska historija, pravopis, korisne nauke (za koje je očito i Berbić pripremao svoj nauk), geografija, računstvo, aritmetika itd. (up. više Solak 2013: 29). U to vrijeme, i drugi zvanični dokumenti osmanske uprave govore također o upotrebi jezika, a tako Ahmed Dževdet-paša 1864, kao carski kontrolor za poslove obrazovanja, u izvještaju navodi da kršćani u Bosni govore bosanskim jezikom, ali da se latini, tj. katolici, služe latinicom, a ortodoksni slavenskim pismom (Solak 2014: 72–73).

Posebno mjesto u dokumentima koji tretiraju službenu upotrebu bosanskog jezika jesu salname, koje od 1867. kao službeni godišnji izvještaji ejaleta, tj. vilajeta, (godišnjaci) sadrže pojedinačne podatke po hidžretskim godinama, dajući podatke o učenicima koji su slušali nastavu na bosanskom jeziku, što je direktna i prvorazredna historijska građa, iz koje se saznaju vrlo zanimljivi i za nauku izuzetno važni podaci, na osnovu kojih se vrši revizija dosadašnjih naučnih stavova o datome naučnom fenomenu:

“Prema *Bosanskim salnamama*, 1867. na bosanskom jeziku nastavu je imalo, po mjestima, u Sarajevu 2.200 učenika i učenica, u Visokom 278 učenika i učenica, u Fojnici 170 učenika i učenica, u Rogatici 202 učenika i učenice, u Kladnju

236, u Višegradu 159. Iste godine na bosanskom jeziku nastavu u Čajniču pohađaju 162 učenika i učenice, a u Tuzli čak 4.019 učenika. U Gradačcu i okolini na bosanskom jeziku nastavu je imalo 4.100 učenika i učenica, a u Brčkom 1.566 učenika i učenica (sa velikim brojem učenica). U Bijeljini je na bosanskom jeziku nastavu slušalo najmanje 1.588 učenika i učenica, a u Zvorniku 676. U Srebrenici i njenoj okolini na bosanskom jeziku nastavu je slušalo najmanje 1.607 učenika i učenica, a u Birču 258. U Maglaju je te godine bilo svega 191 učenik, a u Banjoj Luci na bosanskom jeziku nastavu je slušalo 1.122 učenika. U Gradišci taj broj je iznosio 633, a u Derventi 400. U Tešnju na bosanskom jeziku nastavu sluša 840 učenika i učenica, a u Bihaću 2.028 učenika i učenica (sa neobično malim brojem učenica). U Prijedoru na bosanskom jeziku nastavu sluša 1.458 učenika i učenica, a u Novoselu 1.573. U Kostajnici na bosanskom jeziku nastavu sluša 900 učenika i učenica, a u Majdanu 1.170. U Krupi taj broj iznosi 1.594 učenika i učenica (vrlo malo učenica), a u Ostrošcu 3.037 učenika i učenica. U Travniku je taj broj 820, a u Jajcu 644 učenika i učenice. U Akhisaru (Pruscu) je 791 učenik i učenica, dok je u Livnu 386, u Glamoču 138, a Mostaru 530. U Ljubuškom na bosanskom jeziku nastavu sluša 213 učenika i učenica, a u Stocu 300. U Trebinju na bosanskom jeziku nastavu sluša 441, u Foči 218, u Konjicu 95, u Nevesinju 159, u Bileći 30, u Nikšiću 161, u Sjenici 120, u Novom Pazaru 726, u Mitrovici 113 i Trgovištu 53 učenika i učenice. Ukratko, u Bosanskom vilajetu 1867. godine na bosanskom jeziku nastavu je imalo najmanje 37.205 učenika i učenica, ne računajući medrese i više škole.” (Solak 2014: 65–66)

Prema navedenim podacima (Solak 2014: 67) od 1867. do 1878, u posljednjih desetak godina pred dolazak austrougarske vlasti, na bosanskom je nastavu odslužalo preko 280.000 učenika i učenica osnovnih i srednjih škola.

Zaključna razmatranja

Rezimirajući kazano, zaključuje se da je bosanski jezik svoju službenu upotrebu u Bosni dobio u vrijeme tanzimatskih reformi, ne razmatrajući pri tome svakako njegovu upotrebu od najstarijih vremena pismenosti, s obzirom na to da se ovdje pod službenom upotrebom podrazumijeva državni institucionalni aparat koji kroz državne organe i moderno organiziranu državnu administraciju tretira pitanje upotrebe narodnog jezika na južnoslavenskom tlu. Institucionalno pozicioniranje bosanskog jezika u okvirima Osmanskog carstva vršilo se od šezdesetih godina 19. st. kroz zvanična državna odnosno pokrajinska tijela koja su imala zadatak da osiguraju potrebne uvjete, između ostalih reformskih aktivnosti, za službeno uvođenje bosanskog jezika. U tom smislu, aktivnosti koje su dalje poduzimane vršile su se kroz službenu podršku vladinim i nevladinim časopisima (ali i drugim štampanim izdanjima iz tog perioda) nakon dolaska Ignjata Soprona, koji će dati na raspolaganje svu potrebnu infrastrukturu za zvanično djelovanje Vilajetske štamparije, zatim kroz obrazovni sistem, unutar kojeg će se i zvanično uvesti bosanski jezik te kroz školovanje kadrova koji su bili važna karika u realizaciji započetih aktivnosti. Iz tog perioda, kao prvorazredna arhivska građa, jesu salname, koje daju zvanične podatke, između ostalog, o statusu i službenoj upotrebi bosanskog jezika u Bosni. Nakon toga, Austro-Ugarska monarhija, dolaskom u Bosnu, samo je nastavila već započetu reformu, koju će i ona dodatno pokušavati modernizirati i upotpunjavati kroz zvanična tijela i administrativne i stručne postupke, ali će na neki način biti i uzrokom propadanja zvanične upotrebe bosanskog jezika na početku 20. st.

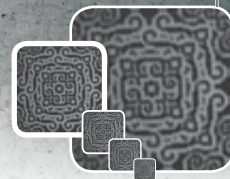
BEGINNINGS OF THE OFFICIAL USE OF THE BOSNIAN LANGUAGE

Summary: This article discusses the issue related to beginning of the formal use of the official language in the Ottoman Bosnia in the second half of the 19th century. Based on that, following the scientific data and historiographical sources, the focus is shifting from the so-called Kallay language policy and the reforms of the Austro-Hungarian period's school system to the previous period of Ottoman governance in Bosnia, in the context of Tanzimat reforms. Thus, the focus of attention turns from the ingrained attitudes about the political inferiority of the Bosnian language in the Austro-Hungarian period. It is concluded that the Austro-Hungarian government continued implementing systemic reform language policy that was preceded.

Keywords: Bosnian language, Bosnian vilayet, Bosnia and Herzegovina, Tanzimat reforms, journals, education, salnams.

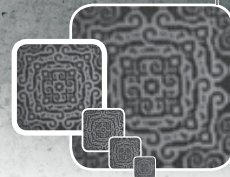
Literatura

- Bičević, Sumeja (2016): "O *Elifnici* Ibrahima Užičanina i njenoj povezanosti s *Elifnicom* Ibrahima Berbića", *Drugi simpozij o bosanskom jeziku: Istraživanje, normiranje i učenje bosanskoga jezika – dosadašnji rezultati, potrebe i perspektive* (Zbornik radova), Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu, Edicija Posebna izdanja, knjiga 24, Sarajevo
- Ćurić, Hajrudin (1983): *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918*, Veselin Masleša, Sarajevo
- Filan, Kerima (2014): *Sarajevo u Bašeskijino doba*, Connectum, Sarajevo
- Hadžimejlić, Jasna (1981): "Jezičke osobine lista 'Bosna'", *Jezik štampe u Bosni i Hercegovini do 1918*, Radovi, knjiga VIII, Institut za jezik, Sarajevo

- Humo, Omer (2010): *Sehletul-vusul*; Drkić, Munir – Kalajdžija, Alen: *Grafija i leksika "Sehletul-vusula"*, Muzej Hercegovine, Mostar
- Juzbašić, Dževad (1973): *Jezičko pitanje u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini pred Prvi svjetski rat*, Svjetlost, Sarajevo
- Kadrić, Adnan (1999): "O nekim osobitostima gramatičkog opisa bosanskog jezika u Berbićevoj gramatici *Bosanski turski učitelj*", *Simpozij o bosanskom jeziku* (Zbornik radova), Institut za jezik, Posebna izdanja, knjiga 10, Sarajevo
- Kadrić, Adnan (2010): "Spomen bosanskog jezika 1777. godine u djelu *Kitabu-n-nebat* beogradskog dragomana Osmana sina Abdurahmana", *Međunarodni simpozij o Muhamedu Tajibu Okiću*, 28–29. juni 2010, (neobjavljeni članak), Bošnjački institut, Sarajevo
- Kadrić, Adnan – Kalajdžija, Alen (2014): "O jezičkim osobitostima prijevodne alhamijado literature u kontekstu preprodnog prosvjetiteljstva druge polovine 19. st.", *Književni jezik*, br. 25/1–2, Institut za jezik, Sarajevo
- Kasumović, dr. Ismet (1991): "Bergivija na bosanskom jeziku", *Islamska misao XIII*, br. 150, Sarajevo
- Kodrić, Sanjin (2015): "Preporod prije preporoda? Pjesma *Pozdrav 'Gospodina hodže Mehmed-Emin-efendije'* i počeci novije bošnjačke književnosti", *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, knjiga XVIII, Sarajevo
- Kraljačić, Tomislav (1991): "Kalajeva jezička politika u Bosni i Hercegovini", u: Okuka, Miloš – Stančić, Ljiljana (ur.): *Književni jezik u Bosni i Hercegovini od Vuka Karadžića do kraja austrougarske vladavine*, Slavica Verlag Kovač, München
- Kuna, Herta (1981): *Jezik štampe u Bosni i Hercegovini do 1918*, Radovi, knjiga VIII, Institut za jezik, Sarajevo
- Kuna, Herta (1991): "Neke osobine jezika časopisa turskog perioda u Bosni i Hercegovini (druga polovina XIX stoljeća)", u: Okuka, Miloš – Stančić, Ljiljana (ur.): *Književni jezik u Bosni i Hercegovini od Vuka Karadžića do kraja austrougarske vladavine*, Slavica Verlag Kovač, München
- Kuna, Herta (1991a): "Problemi jezičke standardizacije u Bosni i Hercegovini krajem XIX stoljeća na materijalu jezika štampe",

- u: Okuka, Miloš – Stančić, Ljiljana (ur.): *Književni jezik u Bosni i Hercegovini od Vuka Karadžića do kraja austrougarske vladavine*, Slavica Verlag Kovač, München
- Moguš, Milan (2009): “Značenje Deklaracije u povijesti hrvatskoga jezika”, *Kolo, časopis Matice hrvatske za književnost, umjetnost i kulturu*, br. 1–2/2009, Zagreb
- Nakaš, Lejla (2010): *Jezik i grafija krajišničkih pisama*, Slavistički komitet, Sarajevo
- Nametak, Alija (1982): “Jedan bosansko-turski aljamiado rukopis, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*”, knjiga VII–VIII, Sarajevo
- Okuka, Miloš (1991): “Usvajanja Vukova jezika i pravopisa u administrativno-pravnim spisima turske administracije u Bosni i Hercegovini”, u: Okuka, Miloš – Stančić, Ljiljana (ur.): *Književni jezik u Bosni i Hercegovini od Vuka Karadžića do kraja austrougarske vladavine*, Slavica Verlag Kovač, München
- Okuka, Miloš (1991a): “Književnojezička situacija u Bosni i Hercegovini u periodu austrougarske uprave”, u: Okuka, Miloš – Stančić, Ljiljana (ur.): *Književni jezik u Bosni i Hercegovini od Vuka Karadžića do kraja austrougarske vladavine*, Slavica Verlag Kovač, München
- Papić, Mitar (1972): *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije (1878–1918)*, Veselin Masleša, Sarajevo
- Papić, Mitar (1978): *Istorija srpskih škola u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo
- Papić, Mitar (1991): “O srpskohrvatskom jeziku i pravopisu u Bosni i Hercegovini u periodu austrougarske okupacije”, u: Okuka, Miloš – Stančić, Ljiljana (ur.): *Književni jezik u Bosni i Hercegovini od Vuka Karadžića do kraja austrougarske vladavine*, Slavica Verlag Kovač, München
- Solak, Edina (2013): “Naziv jezika u salnamama: systemska reforma obrazovnog sistema i službena nominacija jezika u Bosni”, *Književni jezik*, br. 24/1–2, Institut za jezik, Sarajevo
- Solak, Edina (2014): *Rasprave o jeziku u Bosni i Hercegovini od 1850. do 1914. godine. Sociolingvistički pristup*, Edicija Posebna izdanja, knjiga XIX, Institut za jezik, Sarajevo

- Stančić, Ljiljana (1991): “Ozvaničenje Vukove ortografske norme u Bosni i Hercegovini”, u: Okuka, Miloš – Stančić, Ljiljana (ur.): *Književni jezik u Bosni i Hercegovini od Vuka Karadžića do kraja austrougarske vladavine*, Slavica Verlag Kovač, München
- Stančić, Ljiljana (1991a): “Jezička politika i nominacija jezika u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave”, u: Okuka, Miloš – Stančić, Ljiljana (ur.): *Književni jezik u Bosni i Hercegovini od Vuka Karadžića do kraja austrougarske vladavine*, Slavica Verlag Kovač, München
- Stančić, Ljiljana (1991b): “Nominacija grafija u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske uprave”, u: Okuka, Miloš – Stančić, Ljiljana (ur.): *Književni jezik u Bosni i Hercegovini od Vuka Karadžića do kraja austrougarske vladavine*, Slavica Verlag Kovač, München
- Šator, Muhamed (2003): “Ko je autor *Gramatike bosanskoga jezika* (1890)”, *Književni jezik*, br. 21/2, Institut za jezik, Sarajevo
- Šator, Muhamed (2004): *Bosanski/hrvatski/srpski jezik u Bosni i Hercegovini do 1914. godine*, Fakultet humanističkih nauka Univerziteta “Džemal Bijedić”, Mostar
- Šator, Muhamed (2005): “Jezička politika za vrijeme Austro-Ugarske”, u: Mønnesland, Svein (ur.): *Jezik u Bosni i Hercegovini*, Institut za jezik u Sarajevu i Institut za istočnoevropske i orijentalne studije Oslo, Sarajevo
- Vajzović, Hanka (2003): “Sociolingvistički aspekti alhamijado pismenosti u nas”, *Književni jezik*, 21/2, Institut za jezik, Sarajevo
- Vuk Stefanović Karadžić (1787–1864–2014)* (Zbornik radova), Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 2016